

RECENSIONS

BUTIÑÁ, Julia (ed.):
Ramón Llull. Cuatro Obras, Madrid, Centro de
 Lingüística Aplicada Atenea, 2012, 222 pp.

Antonio Ortega Villoslada

UNED Illes Balears

Julia Butiñá Jiménez, catedrática de Filología Catalana de la Universidad Nacional de Educación a Distancia, prosigue con esta obra su labor de difusión de la figura de Ramón Llull. Desde su cátedra madrileña da a conocer el universo literario catalán, plasmado no sólo en manuales universitarios y otros estudios, sino también al frente de obras en las que aglutina a especialistas vinculados con la figura del beato, caso de *Los mundos de Llull*, editado por la UNED en julio de 2012 en la colección *arte y humanidades*.

En esta ocasión, coordinando nuevamente el trabajo de miembros del Grupo de Investigación "Felix", presenta *Lo Desconhort*, el *Cant de Ramon*, el *Liber Natalis* y el *Phantasticus*, textos elaborados por un Llull ya maduro, en un acertado equilibrio entre la poesía de *Lo Desconhort* y el *Cant de Ramon* y la alegoría del *Liber Natalis* y el *Phantasticus*. Todo ello en una edición bilingüe que vierte los textos originarios latinos o catalanes al castellano, algunos por primera vez, caso del *Liber Natalis* y el *Phantasticus*.

El prólogo de Julia Butiñá enmarca al autor y las obras presentadas con un objetivo claro: subrayar el Humanismo yacente en la obra luliana. Obra que de una forma u otra influyó en los primeros humanistas que afrontaron abiertamente la disonancia ético-ideológica del Catolicismo renacentista. Hecho subrayado con el encendido elogio que del beato hace el humanista mallorquín Ferran Valentí, discípulo del romano Lorenzo Valla, pionero de la crítica histórica y filosófica y cuya sagacidad le llevó a demostrar la falsedad de la pretendida *donación de Constantino*; creador del latín renacentista con su *De elegantia linguae latinae* y autor de unos comentarios al Nuevo Testamento que tomará Erasmo de Rotterdam para su crítica a la Iglesia. El mismo Valla criticó abiertamente, al igual que el beato en su *Phantasticus*, el papel de la Iglesia en los asuntos mundanos y únicamente pudo escapar de la Inquisición gracias a la intercesión de su protector Alfonso el Magnánimo, heredero de una corona siempre cercana al abierto espíritu franciscano.

Simone Sari toma el texto publicado por Salvador Galmés, lo perfila con las ediciones de Martín de Riquier y Josep Batalla y aporta un estudio en el que conjuga sabiamente las estrofas monorrimas de doce alejandrinos de *Lo Desconhort* con el traslado a la prosa castellana que realizó en el siglo XVI Nicolau de Pacs, catedrático del Estudio General Luliano, por encargo del cardenal Cisneros y publicado en 1606 por la palmesana imprenta Guasp. Consciente de la extensión del texto original y de su dificultad, Simone Sari divide la obra según el argumento y encabeza con una nota aclaratoria el resumen de las siguientes estrofas con el fin de facilitar la lectura de un texto de por sí profundo.

Finaliza *Lo Desconhort* con las buenas palabras del Ermitaño intercediendo ante Dios por los deseos de Ramón y tras los ochocientos veintiocho versos de esta obra surgen las catorce estrofas monorrimas del *Cant de Ramon*, vertiendo Simone Sari al castellano la edición de Romeu i Figueras. Poema compuesto cinco años más tarde una vez a fracasado en

un nuevo intento de explicar en París su *Ars*, tras repasar su vida con versos conocidos internacionalmente –...*Entre la viña y el hinojal/ amor me tomó...*– nuevamente se sume en la desesperación al reconocer que *Soy hombre viejo, pobre, despreciado,/ no tengo ayuda de nadie/ y he emprendido una obra demasiado grande./ Gran cosa he buscado en este mundo,/ muy buenos ejemplos he dado:/ poco soy conocido y amado.*

Se inicia el bloque alegórico con el *Liber Natalis*, según el texto latino extraído del “Corpus Christianorum” de Brepols y traducción de la latinista Francesca Chimento. En diciembre de 1310 Ramón Llull reside en París. Decide dedicar una obra navideña a Felipe *el Hermoso*. Bajo la, en principio, inocente trama se esconde su más profunda decepción por un escolantismo parisino que si bien certifica la conformidad teológica del *Ars*, no parece capaz de siquiera entenderlo mientras está sorprendentemente abierto a la herejía de Averroes. Julia Butiñá rescata la introducción que en 1960 realizó el poeta Llorenç Riber en las *Obres Essencials* de la editorial Selecta y, acto seguido, aporta la suya propia. Una y otra permiten al lector comprender la profundidad filosófica del pequeño cuento navideño en el que las seis Damas, bien conocidas por Llull, le muestran su tristeza por el rumbo que toma París. Alabanza, Oración, Caridad, Contrición, Confesión y Satisfacción muestran su devoción por un Niño Jesús salvaguardado por la Justicia y la Misericordia y las figuras alegóricas de los doce atributos divinos enmarcan el misterio de la Encarnación. Todo ello expuesto con un doble lenguaje que oscila entre el lirismo y el áspero lenguaje escolástico que reserva para la Teología. Sólo al final de obra muestra Ramón Llull sus intenciones e, incidiendo en las quejas ya expuestas en el *Cant de Ramon*, propugna la expulsión del averroísmo y, cómo no, la creación de centros según el modelo de Miramar.

El Concilio Ecueménico de Vienne revive el espíritu luchador de un viejo Llull y decide probar una vez más suerte con su proyecto vital: cruzada, unión de los órdenes militares y la creación de monasterios donde aprender los futuros misioneros la lengua musulmana. Organiza el relato en forma de diálogo de itinerantes y opuestos. Por ello lo titula *Liber disputationis Petri et Raimundi*, más conocido por el título que ha hecho fortuna: *Liber disputationis Petri et Raimundi siue Phantasticus*. Si en cuestión de moral Ramón es la fuerza, su oponente dialéctico, Pedro, es la desidia y vulgaridad, con actitudes ciertamente simoníacas al pretender prebendas para sus sobrinos. Mas el propio relato no hace más que confirmar su decepción con los integrantes de la Iglesia, a los que presenta como seres vulgares y superficiales, alejados del verdadero objetivo del cristiano: Dios. Llull acepta su condición de *phantasticus* en la acepción que acertadamente se ha optado para el texto castellano: *extravagante*. Ramón, el de la *barba florida*, no está loco pues es un loco de amor divino, de amor por el Creador. Ello le lleva a viajar continuamente, insigne ejemplo en su más amplia acepción del *homo viator* medieval, con su extravagante posición frente a la multitud de Pedros que anidan en la Iglesia y que le llevarán al desengaño más absoluto con respecto a cualquiera de las instituciones cristianas. Quizás por ello, tras el *Phantasticus* abandonará su fase militar y retomará su originaria voluntad evangelizadora, plasmada en los versos de *Lo Desconhort*, que le llevará finalmente a la muerte.

En conclusión, Julia Butiñá presenta una obra en la que nos introduce en el universo de un Llull maduro y desengañado del mundo pero decidido a mostrar su férrea voluntad de proseguir mientras viva su alta misión en la tierra: el loor a Dios y divulgar su palabra. Y si algo patentiza la lectura en conjunto de estas cuatro obras es la modernidad de un Ramón Llull que anticipa en un siglo la crítica humanística y cuya huella se transmitió por toda Europa.

CONDE LEÓN, Elena; GONZÁLEZ DE CHAVES ALEMANY, Juan; DEYÁ BAUZÁ, Miguel José: *El Castillo de San Carlos de Palma de Mallorca*, Palma de Mallorca, Consorcio del Castillo de San Carlos, 2013, 202 pp.

Andreu Seguí Beltrán

Universitat Pompeu Fabra

En los últimos años se han publicado numerosos trabajos relacionados con las diferentes fortificaciones –recintos abaluartados y torres– existentes en las islas. El tema ha sido abordado, principalmente, desde tres perspectivas: la sucesión de reformas arquitectónicas, la financiación de la construcción y/o la narración de los principales acontecimientos que rodearon al sistema defensivo balear, o alguno de sus componentes en concreto. El castillo de San Carlos fue una de las últimas obras ambiciosas de la bahía de Palma y, concretamente, en la zona más cercana a la ciudad. Pero, los investigadores han prestado una mayor atención a las murallas de la capital mallorquina; quedando la torre de Portopí como un simple refuerzo a la defensa estática palmesana. La principal aportación de este libro es reparar este desequilibrio, mediante un enfoque novedoso y atractivo de la fortaleza; tanto para los conocedores del tema, como para un público general y posiblemente no familiarizado con dicha fortaleza.

La obra se divide en tres capítulos, en los que cada uno de los autores se encarga de un aspecto relacionado con el castillo de San Carlos. Miguel J. Deyá se ocupa de analizar la planificación de esta fortificación entre 1600-1610. En ella, la imposición del criterio cortesano demuestra la centralización de la organización defensiva hispana. Ello también se refleja en su administración, principalmente controlada por las autoridades reales, a pesar de una considerable colaboración y aportación regnicola. Su construcción respondía, como bien señala el autor, a una reorientación de la política mediterránea española a principios del reinado de Felipe III, dirigida especialmente hacia el Magreb, en la que el archipiélago balear desempeñó un importante papel. No obstante, en ese momento también se produjo un notable incremento de las acciones de las armadas cristianas enemigas, dotadas con más y mejor artillería, que substituyeron, al menos temporalmente, al corso turco-berberisco como la principal amenaza. Por eso se amplió el recinto de la fortaleza y se la dotó de armas de fuego más potentes. Lo anterior se observa, especialmente, en el frente marítimo; como bien se ilustra en los numerosos planos aportados y examinados por Juan González de Chaves en el segundo capítulo. La renovación de San Carlos, además de mejorar la comunicación de esa fortificación con la ciudad, pretendía mejorar la capacidad de proteger la bahía palmesana y, llegado el caso, responder ante un desembarco enemigo. La defensa mallorquina continuaba organizándose así en torno al amurallamiento y refuerzo de las ciudades de Palma y Alcúdia, controlando sus respectivas bahías, para dificultar los desembarcos enemigos –que continuaron realizándose en otros puntos de la costa.

El aspecto menos trabajado, por ambos autores, es la transformación de San Carlos a lo largo del siglo XIX, hasta la primera mitad del siglo XX; seguramente porque la combinación

de sus funciones defensivas, con la de otras sanitarias y/o presidiarias, no provocó unas modificaciones sustanciales en su estructura. El armamento fue el principal protagonista de los cambios efectuados. Su progresiva renovación y aumento de alcance permitiría, en conjunción con las demás baterías, llegar a cubrir toda la bahía. Las modificaciones a nivel constructivo estarían destinadas, por lo tanto, a mejorar la adaptación de esas armas a la fortaleza.

Los continuos cambios e innovaciones bélicas confirmaron la obsolescencia del castillo a mediados del Novecientos. En ese momento se iniciaría su lenta adaptación y conversión en museo militar, al igual que el castillo de Montjuïc de Barcelona, cuestión estudiada en el tercer capítulo por Elena Conde. Dicho cambio sí que implicaría un acondicionamiento del espacio, hasta entonces destinado al acuartelamiento o encarcelamiento, para la exposición de las diferentes colecciones, entre ellas el legado Llorente. Esta última parte del libro se dedica precisamente a explicar el proceso de profesionalización experimentado por el museo en los últimos años, así como la organización y el tratamiento de los fondos que alberga. También se muestra la colaboración con diferentes instituciones, para la organización de exposiciones temporales y otros actos diversos, que contribuyan a un mayor acercamiento de este espacio tan cercano a la ciudad –pero bastante desconocido por gran parte de sus habitantes.

En resumen, estamos ante una obra cuya lectura, gracias a las tres visiones aportadas por los tres autores, nos permite un acercamiento a la génesis, evolución y transformación de una de las principales estructuras defensivas de la bahía de Palma, que hasta ahora había merecido escasa atención. Nos demuestra la posibilidad –así como también la necesidad– de estudiar las fortificaciones y su inserción en el entorno, tanto desde el necesario, aunque no siempre cordial, diálogo entre las diferentes jurisdicciones –real y local–; así como también de su adaptación a los cambios experimentados por la coyuntura cambiante de los siglos en la que se inserta. Asimismo, constituye una referencia fundamental para futuras investigaciones sobre el sistema defensivo balear y, más concretamente del mallorquín; tanto en lo que respecta a la bahía de Palma, como a Portopí.

FONT JAUME, Alexandre; ENSENYAT PUJOL, Gabriel;
MARTÍ BORRÀS, ÀNGELA; MULET MAS, Mireia;
CAMPILLO GALMÉS, Josep (ed.):

BINIMELIS, Joan Baptista: *Sobre els vicis de les dones i el seu tarannà variable. Catàleg de dones especialment sàvies*, Palma, Leonard Muntaner, Editor, 2014, 349 p.

Caterina Valriu Llinàs

Universitat de les Illes Balears

D'antuvi aquesta edició mereix ser destacada per dos motius. El primer, perquè posa a l'abast un text inèdit corresponent al segle XVI, és a dir, al període (mal) anomenat de la "Decadència", considerat abans així, entre d'altres raons, perquè molts textos eren simplement desconeguts, com és ara el cas. I, en segon lloc, perquè ens ofereix una obra diferent, força diferent, d'allò que coneixem sobre Binimelis (l'autor de la primera obra de caràcter històric sobre el regne

de Mallorca) o del que ens resulta menys conegut però, en cap cas ignorat de l'autor (els seus textos mèdics, científics, astronòmics, cartogràfics, etc., inèdits i en alguns casos perduts però que, en relació amb aquesta última circumstància, se sabia que varen existir i, per tant, permetien valorar Binimelis com una figura important de l'Humanisme català).

Ara, en canvi, tenim accés a una obra d'intencionalitat més literària que les anteriors i, sobretot, de temàtica diferent: la figura femenina, tractada des d'una òptica misògina, tan sols temperada per l'elaboració d'un catàleg de dones il·lustres de la Història o de la ficció mitològica.

Aquests dos textos, que fins ara romanien inèdits, es troben en un manuscrit que un dels curadors de l'edició, G. Ensenyat, va donar a conèixer fa uns anys precisament a través de les pàgines del present Bolletí ("Un manuscrit inèdit de Joan Binimelis a l'Arxiu Torrella", *BSAL*, 61, 2005, p. 289-294). Ara un equip de treball, coordinat per A. Font, ens n'ofereix l'edició original llatina i la corresponent traducció catalana, profusament anotada, amb un estudi introductor. Aquest últim, realitzat per G. Ensenyat i A. Font, primer ens ofereix una biografia de l'autor, actualitzada i completada amb nova informació arxivística. I després fa un extens repàs als antecedents clàssics i medievals de la misogínia, fins arribar a l'anàlisi de la qüestió de la dona en la literatura neollatina del Renaixement. I és aquí que observem que Binimelis s'apropià dels textos jurídics del francès André Tiraqueau, conegut com Tiraquellus (c. 1488-1558), per compondre els dos textos editats. En concret, depenen del *De legibus connubialibus et iure maritali*, un "compendi de tots els vicis de les dones i quintaessència de la misogínia" (p. 57), que Tiraquellus va redactar amb la intenció de mostrar la incapacitat de la dona per actuar jurídicament, basada en la suposada inferioritat que se li atribuïa en relació amb l'home, una circumstància que ja contemplava el dret romà. Binimelis, sense citar-lo, es va fer seu aquest material, utilitzant-lo "desvergonyidament" per compondre les dues obres, tot i que, malgrat aquesta dependència, el resultat final és "una obra completament diferent, des del punt de vista de l'estructura, de la finalitat i de l'orientació" (p. 68).

D'altra banda, com era freqüent en la literatura relativa a la dona, la misogínia del primer text es veu paliada per la relació de dones sàvies (en total, 199 entrades) que figuren en un altre apartat del manuscrit. I és que la literatura misògina medieval té el seu contrapunt en altres textos favorables a la dona, menys freqüents, però dels quals també ens han arribat nombroses mostres. És allò que ja al segle XVI, en temps de Rabelais, donarà lloc a l'anomenada "*querelle des femmes*". Però el que volem remarcar és que a vegades aquests dos punts de vista (el misogin i el feminista) es troben en un mateix autor, bé a base d'escriure obres en un sentit o l'altre (Boccaccio en seria un dels millors exponents) o, fins i tot, exposant les dues posicions en una mateixa obra (com en el cas de Bernat Metge a *Lo somni*). Precisament aquest és el cas que ens ocupa: al costat d'una exposició d'alt contingut misogin figura una llista de dones que s'aparten de la tònica general i mereixen ser destacades.

L'edició dels dos textos que ara tenim a les mans ha estat molt elaborada i pulcra. La traducció del text llatí és remarcable, atès que la lectura de l'original no era gens fàcil. I, per sobre de tot, destaca la feina immensa i impagable que han dut a terme els curadors a l'hora d'anotar profusament el text, amb el resultat de més de mil notes a peu de plana, en què es troben contrastades totes i cada una de les citacions que apareixen a l'obra i algunes més que no figuren reflectides com a tals a l'original, però que hom ha estat capaç de destriar.

El resultat final és una edició impecable quant al contingut i el fons, amb uns estudis introductoris que conjuminen erudició i síntesi a parts iguals. També cal remarcar l'aspecte

formal, força ben cuidat per l'editor, de manera que ens trobam davant una publicació que, no cal dir-ho, a partir d'ara és de referència per als estudiosos sobre la matèria però que també té un interès notori de caràcter molt més ampli, per a totes aquelles persones que, simplement, desitgin incrementar el seu bagatge cultural en relació amb una època titllada de "decadent" pel que fa a les lletres catalanes però que, amb figures com la de Binimelis, cada cop ens adonam més i millor que, malgrat els embats que afectaren la nostra cultura a partir del segle XVI, aquesta es mantingué més viva i vigorosa del que hom pensava temps enrere.

JOVELLANOS, Gaspar Melchor de:
Memorias histórico-artísticas de arquitectura, ed. de
 Daniel Crespo Delgado y Joan Domenge i Mesquida,
 Madrid, Akal, 2013, 352 pp.

Jacobo Vidal Franquet

Universitat de Barcelona

Cuando en 1801 fue encarcelado en Mallorca, Gaspar Melchor de Jovellanos decidió dedicarse a lo que hoy llamamos Historia del Arte. Lejos de lamentarse y almacenar ira contra sus oponentes políticos, y pese a todas las dificultades materiales derivadas de su situación, la mente más brillante de nuestro Siglo de las Luces escribió algunos textos fundamentales para el desarrollo de una disciplina que siempre le había interesado: no en vano, el destinatario de los mismos era su protegido Juan Agustín Ceán Bermúdez, autor del *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, que debía incluirlos en la historia de la arquitectura española que estaba componiendo, como continuador de Eugenio Llaguno.

El núcleo de las *Memorias* lo conforman la descripción del castillo de Bellver y de sus vistas, es decir, de lo que se podía ver desde la fortaleza gótica: la catedral, la lonja y los conventos de san Francisco y santo Domingo de Palma, construcciones que representaban "todas las bellezas que la arquitectura ultramarina [gótica] consagró a la religión, a la seguridad y a la policía pública". Es decir, que su autor reflexionó sobre lo mejor de la arquitectura gótica religiosa, civil y militar en una serie de escritos que, a parte de una obra maestra desde el punto de vista literario, son una extraordinaria y madura obra historiográfica atenta a la forma, a la estructura, a las soluciones técnicas y materiales y a la ornamentación de los edificios. Jovellanos abrió en su confinamiento unos caminos que tardaron mucho tiempo en ser nuevamente transitados, y proporcionó unos resultados que –en algunos casos– aún no han sido superados.

Lógicamente, dadas las especiales circunstancias en las que se produjo la redacción, el ilustrado gijonés no pudo observar directamente las obras que describe –a excepción de Bellver, donde estaba encerrado–, ni consultar personalmente los archivos que le abastecieron de noticias de primera mano, por lo que en este empeño fueron fundamentales las pesquisas de los eruditos y aficionados locales, que estaban en contacto con él gracias a sus secretarios, Manuel Martínez Marina y Domingo García de la Fuente. La inteligencia y madurez intelectual de Jovellanos, su costumbre en la investigación documental y su precisión en los objetivos, su "ansia por indagar y saber", propiciaron el milagro: que, sin ver, pudiese ver; que sin tener la posibilidad de buscar información, pudiese encontrarla...

en fin, que contra todo pronóstico pudiese ir más allá de la descripción y la aportación de datos. Sus textos sobre el gótico mallorquín entroncan con la práctica de la historia del arte que se estaba desarrollando en Europa, ya que pasan “de la descripción a la evocación, de lo erudito a lo reflexivo”.

Las *Memorias* son, pues, una obra fundamental en la literatura artística del viejo continente, y no sólo en la historiografía hispánica. De hecho, han sido publicadas repetidamente desde el siglo XIX, aunque nunca de manera conjunta y autónoma. Carecíamos de igual modo de un estudio como el que realmente merecen. La localización de una nueva versión manuscrita en la Biblioteca Real de Madrid (II/2939-2943), versión que puede ser considerada “definitiva”, que presenta variaciones textuales respecto a los ejemplares conocidos y que además va acompañada de las ilustraciones originales de la lonja y la catedral, ha llevado a Daniel Crespo (Fundación Juanelo Turriano) y a Joan Domenge (Universitat de Barcelona) a reeditar, releer, analizar y comentar extensamente uno de los textos fundacionales de la historia del arte español.

A parte de la nueva transcripción y de la publicación de los dibujos, que jugaron un importante papel para que Jovellanos pudiera realizar las descripciones de los monumentos, los autores de esta edición aprovechan para repasar la trayectoria vital e intelectual del ilustrado gijonés, para analizar su conocimiento de las corrientes historiográficas europeas, para destacar su papel en la revalorización de la arquitectura medieval que se produjo desde finales del siglo XVIII y para evaluar su fundamental relación con la naciente historia del arte hispánico. Debo subrayar que el estudio introductorio de Crespo y de Domenge tiene todas las virtudes que ellos atribuyen a la obra de Jovellanos: desde la brillantez hasta la coherencia formal, pasando –sin duda– por la plena madurez historiográfica.

PUIGSERVER POU, Rafel; RIPOLL GIL, Elisabeth;
SERRA BUSQUETS, Sebastià (ed.): *Cultura, Societat
i Política a la Mediterrània contemporània. Miscel·lània
d'homenatge al professor Miquel Duran Pastor*, Palma,
Institut d'Estudis Baleàrics/Associació d'Història Cultural,
Social i Política de les Balears, 2013, 673 p.

Arnau Company i Mates

Llicenciat en Història

Des de la dècada de 1980 fins a l'actualitat, els estudis sobre història contemporània de les Illes Balears ha tengut un creixement espectacular. Això, sens dubte, ha estat fruit amb gran mesura per l'impuls que els han donat els professors Sebastià Serra Busquets i Miquel Duran Pastor de l'àrea d'Història Contemporània del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la UIB. D'una banda, des de la pròpia producció d'ambdós historiadors, passant per la direcció de tesis doctorals, tesines de llicenciatura, memòries de tercer cicle i treballs d'investigació de diverses assignatures i, de l'altra, per l'impuls que han donat a

l'àrea amb l'organització de seminaris, cicles, jornades, congressos i reunions acadèmiques. Així, s'ha potenciat la recerca sobre aspectes polítics, socials, culturals de la història contemporània des d'àmbits monogràfics, locals o temàtics. Però, alhora, també s'ha fet un notable esforç per integrar aquestes investigacions dins línies de recerca geogràficament més àmplies, especialment dins l'àmbit cultural català, mediterrani i espanyol.

Des del setembre de 1998, el Grup d'Estudi de la Cultura, la Societat i la Política al Món Contemporani de la UIB, creat el 1986 i dirigit pel professor Sebastià Serra Busquets, ha participat en la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural –impulsada pel Grup d'Estudis d'Història de la Cultura i dels Intel·lectuals de la Universitat de Barcelona, sota la direcció del professor Jordi Casassas Ymbert. En les reunions de la xarxa hi participen regularment professors i investigadors de les universitats de Barcelona, de les Illes Balears, della Toscana, de Provença (Aix-Marseille I), Complutense de Madrid, d'Atenes, de Porto, di Camerino (Roma) i de Coimbra.

Precisament, la XIV Reunió de la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural –la tercera que es feia a Mallorca–, sota el títol “Les investigacions recents del món contemporani a la Mediterrània”, se celebrà a Palma els dies 1 i 2 d'abril de 2011. Un bon nombre aquelles recerques presentades i debatudes han estat recollides en el volum titulat *Cultura, Societat i Política a la Mediterrània contemporània. Miscel·lània d'homenatge al professor Miquel Duran Pastor*, a cura de Rafel Puigserver, Elisabeth Ripoll i Sebastià Serra, editat per l'Institut d'Estudis Balears i l'Associació d'Història Cultural, Social i Política de les Balears (2013). Sens dubte, ha estat un gran encert haver dedicat aquest volum d'homenatge al professor, historiador i polític Miquel Duran Pastor (Palma, 1934) que, des de 1973, ha estat professor i catedràtic (des de 1984) d'Història Contemporània de la Universitat de les Illes Balears. El professor Duran Pastor, com a polític, tingué un paper polític molt rellevant i de primera línia durant la Transició Democràtica, però també desenvolupà una destacada tasca de promotor i dinamitzador cultural, compromís que el duqué a la presidència (1988-93) de la Societat Arqueològica Lul·liana. La recent publicació del seu llibre *Una ullada cap enrere: memòries, 1934-2013* (2013) en dona bona mostra d'aquest mestratge, compromís i generositat.

El volum que ressenyam s'estructura en dos blocs, el primer recull les ponències i comunicacions –amb un total de 29– presentades a la XIX Reunió de la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural i, el segon, és una miscel·lània de recerques –un total de 22–, la majoria d'història contemporània. Així mateix, el llibre també inclou algunes investigacions d'història medieval –com la del professor d'Història Medieval de la UIB Jaume Sastre Moll sobre el desenvolupament institucional de Menorca entre els segles XIV i XV– i moderna –com les del professor Eduardo Pascual Ramos sobre l'estat de la qüestió bibliogràfica sobre la Guerra de Successió en el Regne de Mallorca i de la bibliotecària Ángeles Longás Lacasa sobre l'evolució de les biblioteques dels jesuïtes a la biblioteca de la Universitat Literària de Mallorca (1767-70)–, a més d'una gavella de 15 poemes en castellà del professor Diego Sabiote. Es tracta, idò, d'una aportació de 51 recerques d'història política, social, econòmica i cultural, que abasten des de treballs més metodològics i de síntesi fins a altres més monogràfics i específics.

En un àmbit més general i teòric, hem de destacar els treballs sobre el Noucentisme en el context de la cultura europea d'entreguerres, del catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona Jordi Casassas Ymbert; les reflexions sobre el liberalisme espanyol, del catedràtic emèrit d'Història Contemporània de la UIB Miquel Duran Pastor; el

liberalisme enfront del feixisme italià de Mussolini, del professor de la Università della Tuscia Elio d'Auria Salerno; els reptes contemporanis al dispositiu de frontera dels estats, del professor de la Universidade de Coimbra Rui Cunha Martins; una reflexió ben actual sobre el debat de la memòria històrica en la Transició Democràtica, del professor de la Universidad Complutense de Madrid Javier Muñoz Soro; la disputa entre democràcia i dictadura en la intel·lectualitat catalana entre la presa del poder de Mussolini i el cop d'Estat de Primo de Rivera, del professor de la Universitat de Barcelona Giovanni C. Cattini; la participació de les dones en els moviments antifeixistes europeus (1939-48), del professor associat de la UIB David Ginard Féron; la policia política feixista italiana i la Guerra Civil espanyola, del professor de la Università di Camerino Mauro Canali; l'Espanya contemporània en el marc mediterrani, del professor de la Université d'Aix-Marseille-UMR Telemme Paul Aubert, i el sistema autonòmic de l'Estat espanyol des de la perspectiva electoral (1980-2012), del catedràtic d'Història Contemporània de la UIB Sebastià Serra Busquets.

Així mateix, també hem de ressenyar les ponències del professor del CESAG Antoni Vives Reus sobre el Sindicat d'Iniciativa i Turisme de Tarragona (1910-2010), del també professor del CESAG Arturo Cadenas Iturriozbeitia sobre les societats democràtiques davant els canvis en l'Islam mediterrani, i de la investigadora Júlia Crusat sobre el cas de Tarraco com a exemple de gestió del patrimoni mundial. En relació a la gestió pública del patrimoni cultural, també hem d'indicar l'estudi de l'investigador Josep Tomàs Ramis Salamanca sobre els debats parlamentaris entorn del patrimoni cultural en els casos de les Illes Balears, Catalunya i País Valencià (1980-1998).

Pel que fa als estudis més concrets sobre l'àmbit de les Illes Balears, el volum recull un ampli conjunt d'estudis, com els del professor d'Història Contemporània de la UIB Antoni Marimon Riutort sobre l'oposició política al sistema de la Restauració (1874-1923) i del també professor de la UIB Pere Sales Vives sobre el liberalisme, administració i poder local a la Mallorca rural (1850-1923). El tema de les migracions hi és present amb les recerques d'Antoni Quetglas Cifre sobre l'emigració sollerica en el marc mediterrani, d'Elisabeth Ripoll Gil sobre el paper del sindicat Comissions Obreres davant l'emigració a Europa durant el Franquisme i la Transició Democràtica, de Jordi Pons Bosch sobre les entitats de socors mutus ciutadellenques La Industrial i La Benéfica de la Perla de Cuba.

Així mateix, el llibre també inclou estudis sobre la Segona República –com els de César Mateu Álvaro sobre l'impacte de la legislació laboral a Mallorca, i d'Antonio José Viñarás Domingo sobre el Partit Liberal Regionalista Eivissenc–, la Guerra Civil –com el de Bartomeu Garí Salleras sobre els primers mesos de la repressió a Mallorca (juliol-setembre de 1936)–, del Franquisme –com els de Ramon Morote Pons sobre el partit Falange Espanyola, de Tomàs Suau Mayol i Antoni Puig Palerm sobre els campaments dels Soldats d'Artà com a penal, de Lourdes Melis Gomila sobre les festes de la Victòria feixista a Portocristo (1938-1960), de Pere Ferrer Guasp sobre el racionament en el Primer Franquisme, de Josep Maria Buades Joan sobre el món cultural en la dècada de 1950 i de Tomeu Canyelles Canyelles sobre la cultura musical en el decenni de 1960– i de la Transició Democràtica –com els d'Ana Laura García Monserrat sobre la defensa (1973-77) de la protecció de l'illa de sa Dragonera a través de la publicació *París-Balears*, i de Benet Albertí Genovard sobre les eleccions autonòmiques de 1983 a les Pitiüses.

Un altre gruix d'estudis que inclou el volum són treballs sobre la història de la premsa, com el dels afusellaments de cinc mallorquins a la ciutat belga de Lieja per part dels alemanys durant la Primera Guerra Mundial a través del setmanari *Sóller* i dels diaris *La Almudaina*,

ABC i *La Vanguardia* (Gabriel Mayol Arbona), el procés revolucionari cubà a través de la premsa mallorquina entre el 1953-59 (Nicolás Moragues González), la premsa diària mallorquina entre el 1975-77 (Joan Josep Matas Pastor), el fenomen de la Premsa Forana (Rafel Puigserver Pou), la revista *La Roqueta* (Margalida Pujals Mas) i el diari *La Veu de Catalunya* durant la Guerra Civil (Josep M. Figueres).

Així mateix, hem d'assenyalar els treballs del catedràtic de Filologia Catalana de la UIB Pere Rosselló Bover sobre el mite i l'impacte del llibre *L'illa de la calma* de Santiago Rusiñol, del filòleg Bernat Joan Marí sobre el canvi sociolingüístic de la població de l'illa d'Eivissa (1982-2012), de l'investigador Vicent Marí Costa sobre l'estat de la qüestió dels estudis des del tombant de segle sobre cultura i història contemporània a les Pitiüses, del professor de l'Escola Universitària de Turisme d'Eivissa Gerard Móra Ferragut sobre el paper de les minories en els canvis del sector industrial en la transició de l'etapa moderna a la contemporània, dels investigadors Gabriel Vives Ferrer i Núria Planas Novella sobre l'adoctrinament de la història d'Espanya ("Reconquesta" i Guerra del Francès) a través dels llibres escolars (1903-1970), de l'investigador Javier Pérez de Arévalo sobre l'evolució i història dels fars de les Balears, de l'historiador i professor de Secundària Llorenç Carrió Crespi sobre com treballar la història oral a l'aula, i dels professors de la UIB Joan Carreras i Antònia Morey sobre l'estudi dels fluxos derivats de les transmissions hereditàries com una possible via per disminuir els costos socials de l'actual crisi econòmica.

Finalment, el volum també recull tres interessants egodocuments –redactats per cada un dels seus respectius directors– sobre les tres grans obres de síntesi sobre les Illes Balears que han estat l'*Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera* (Felip Cirer), la *Gran Enciclopèdia de Mallorca* (Margalida Tur) i l'*Enciclopèdia de Menorca* (Josep Miquel Vidal).

Sens dubte, aquest volum d'homenatge al professor Miquel Duran Pastor constitueix una notable aportació, en la línia seguida per la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural des de la seva creació, sobre la nova historiografia política, cultural i social que ha produït un replantejament més profund de les ciències socials en els darrers temps. Però, també és una bona mostra del dinamisme, el bon nivell, la rigorositat i les nombroses línies d'investigació que actualment té la historiografia contemporània de les Illes Balears que s'emmarca en un context de debat historiogràfic més ampli i que s'interrelaciona amb les aportacions que s'estan duent a terme en l'àmbit mediterrani.

SEGURA BONNÍN, Maria Antònia; BONNÍN FIOL, Albert (ed.): *Agustí Calvet "Gaziel" i Miquel Forteza i Pinya. Epistolari (1909-1963)*, Palma, Leonard Muntaner, Editor, 2014, 317 p.

Francesc Lladó i Rotger

Mestre i professor de Filosofia

Els epistolaris són una eina que pot ser de gran ajuda en la realització d'una biografia. Les cartes escrites i rebudes per un personatge poden contenir innumbrables caps de fil que són punts de partida per petites investigacions que menen a cabdells o xarxes que contribueixen

al coneixement del personatge. Alguns epistolaris, com el de Llorens Villalonga o el de Miquel Ferrà amb Maria Antònia Salvà, han fornit ja un bon material per a les seves biografies. Els epistolaris entren dins la vida privada del personatge i en ells es manifesten idees, opinions, sentiments, sensacions i punts de vista complementaris de les manifestacions públiques.

Els darrers anys hi ha hagut, a Mallorca, certa voluntat de publicar epistolaris d'autors mallorquins com els que hem esmentat, que són personatges de la mateixa època que ens ocupa. Podem afegir el de Tomàs Aguiló i Forteza amb son fill Estanislau de K. Aguiló, els complets de Joan Mascaró i de Mn. Alcover, o el d'aquest amb Tomàs Forteza o amb el bisbe Carselade du Pont, el de Miquel Costa i Llobera amb Antoni Rubió i Lluc, el de Villalonga amb Baltasar Porcel o els publicats en articles de revista o en actes de Jornades d'Estudis Locals. Aquests epistolaris ens permeten disposar ja d'un primer corpus de materials que constitueixen una bona base de dades per a la història literària, social i d'aquests personatges de finals del segle XIX i primera meitat del XX.

Per tot això, hem de celebrar l'aparició d'aquest recull de 189 cartes que ens ofereixen Maria Antònia Segura i Albert Bonnín. És clar l'interès que han demostrat ambdós per diferents aspectes de la figura de Miquel Forteza. Coneixem els treballs de la professora Segura sobre Miquel Forteza, les investigacions que realitza sobre el gremi de tenders o confraria de Sant Miquel i la seva implicació amb els conversos jueus. Albert Bonnín és, des de 2008, president de Memòria del Carrer, interessat en la genealogia i l'antropologia, ha publicat un llibre sobre l'etnicitat xueta. No és d'estranyar que la figura de Forteza hagi fet unir els seus coneixements històrics, genealògics i del món jueu mallorquí en la tasca d'aquest epistolari. Això els ha possibilitat confeccionar un interessant volum que inclou també una cronologia i una genealogia que ajuden a entendre l'epistolari però que són, també, una contribució notable per a una futura biografia de Forteza.

En aquest volum, es recullen bona part de les cartes que s'enviaren Forteza i Calvet, escrites entre 1909 i 1963, encara que només n'hi ha una de 1909 i totes les altres ho foren a partir de 1940, quan els dos amics ja tenien canes, com comenta Miquel Forteza. Són les missives de dos personatges importants dins la història del nostre àmbit cultural. Forteza, pel que va representar en la història dels xuetes mallorquins i en la vida cultural de l'època. "Gaziel", pel paper cabdal que aconpleí en el periodisme català de la primera meitat del segle XX. I mostra la segona part de la història d'una amistat.

El volum s'articula en diversos apartats: Una breu introducció, que conté una cronologia i l'arbre genealògic de Miquel Forteza, un recompte i llegenda de les cartes, l'epistolari, una succinta bibliografia i un útil índex onomàstic.

La introducció aclareix que la raó primera de la transcripció és l'interès i la qualitat de l'epistolari que, com sol esdevenir-se en aquests tipus de correspondències, són desiguals, encara que es mantenen. El segon motiu és el coneixement de la biografia de Miquel Forteza, coneguda a través de *El meu temps* –els dos volums autobiogràfics d'aquest autor– ampliant-la amb la cronologia i la genealogia de Forteza. Aquesta darrera inclou tres arbres: el de l'ascendència paterna, el de la materna i el de la relació de Forteza amb personatges destacats del Carrer. A la cronologia i notes biogràfiques, hi trobam ordenada la informació obtinguda de sis fonts principals: Les converses amb els seus fills, els articles sobre l'autor, la seva activitat literària i històrica, els llibres autobiogràfics, l'epistolari i part del fons Miquel Forteza de la SAL.

No hi ha cap referència biogràfica a Agustí Calvet, “Gaziel”, perquè es remeten a l’excel·lent estudi de Manuel Llanas –*Gaziel: vida, periodisme i literatura*– de 1998.

El recompte i llegenda de les cartes ajuda a tenir-ne una visió de conjunt: lloc, data, llengua, tipus d’escriptura i arxiu de procedència. És destacable que només hi hagi 65 cartes de Miquel Forteza enfront de les 123 de Gaziel. N’expliquen els possibles motius atribuint-los a l’autocensura o a l’anomenada prudència epigenètica, en el cas de Miquel Forteza, o a la pèrdua dels originals de Forteza en l’arxiu de “Gaziel”, si és que no fou el mateix Forteza qui li demanà que les fes desaparèixer en haver-les llegit.

La transcripció de l’epistolari va precedida d’un títol –a la p. 41– que inverteix els noms dels dos autors, en relació amb el de la portada. Pel que fa al contingut, podríem agrupar les cartes en varis blocs. N’excloem la primera missiva perquè és el rastre aïllat d’un Forteza que només tenia 21 anys i que escrivia des de la pensió de Madrid on s’hostejaven els dos estudiants. És una mostra de l’ambient d’aquella pensió i la vida que hi duïen amb d’altres estudiants, com “Gaziel” i Miquel Ferrà, on forjà amistats duradores. La següent carta ja és de 1940, trenta-un anys després.

Així, el primer bloc serien les cartes de 1940 a 1943, que s’escriuen immediatament després de la guerra i palesen el neguit que aquell temps d’incomunicació els produí. En algunes, s’expliquen sotsobres familiars o amicals, com amb els comuns amics Ferrà o Eduard Segarra i l’oferiment que li fa “Gaziel” de la nova casa a Madrid o les visites de Forteza a la capital, on hi anava sovint com a cap del MOP a les Balears. També hi ha consignades les greus malalties de “Gaziel” i la de Guillem Forteza, que el duqué a la mort. En aquest període de notícies privades, abunden més les cartes de Forteza, que són deu, enfront de les tres de Calvet.

El segon bloc es podria situar entre 1946 i 1948. En aquest període parlen principalment de la traducció del *Cementiri marí* de Valéry. Calvet li proposa treballar junts sobre l’esborrany que tenia fet Forteza i no sobre el seu propi. Les cartes d’aquests anys tenen un contingut més literari, especialment per les discussions sobre la traducció, que van afinant amb una precisió corprenedora. En aquest període s’esdevenen les morts de la mare i de l’esposa de Calvet, així com la de Miquel Ferrà.

El tercer bloc seria entre 1948 i 1958. Aquí, abunden les cartes de “Gaziel” i són escadusseres les de Forteza. L’epistolari sembla quasi un monòleg, malgrat que sabem coses de Forteza a partir de les respostes o dels comentaris de “Gaziel”. Altres traduccions, com la de *El Serpent* de Valéry, per part de “Gaziel”, i de *La Balada* de Wilde, per part de Forteza, mostren el poder i l’arbitrarietat de la censura. Aquesta no deixà passar la de Forteza i Calvet decidí enviar-la amb el *Serpent*, corregida pel mateix Forteza i per Carles Riba.

Es podria caracteritzar com el bloc dels projectes i dels viatges, especialment els de “Gaziel”, que va a Portugal, a Suïssa i finalment a Itàlia. Forteza per la seva part, més travat per la feina i per la mare, va a Roma. La distància agreuja la percepció d’alguns dels problemes materials, polítics i morals de la postguerra i Gaziel es queixa moltes vegades de la vida a l’Estat espanyol, especialment quan torna.

El quart bloc, de 1959 a 1963, podria anomenar-se el període de realitzacions. Vendria caracteritzat per la publicació dels llibres de “Gaziel”, planificats en el bloc anterior, i també d’algun de Forteza. L’aparició dels llibres d’aquell va sempre seguida dels elogis i l’encoratjament de Forteza. Li alaba principalment la qualitat del català en què escriu i comenten el fet que

“Gaziel” era un novel·lista frustrat. Aquest primer llibre que escrigué és el de les memòries, *Tots els camins duen a Roma*, concebut l'estiu de 1957 i que abasta dels cinc als vint-i-un anys de l'autor, 1893-1914, quan fou enviat com a corresponsal de guerra a París.

Forteza qualifica la lectura com “al·lucinant”, considera el llibre transcendent per a la història i la literatura catalanes i s'enorgulleix d'haver estat el primer en impulsar la producció en català de Gaziel perquè veia on podia arribar. I no s'havia equivocat. Alaba la seva sinceritat, la minuciositat i exactitud del relat, així com els girs lèxics empordanesos. Gosa comparar-lo amb Proust i insisteix que “Gaziel” era un home fet per ser novel·lista i no assagista, periodista o editor.

Preparen definitivament, i amb tot detall, un viatge a Mallorca, llargament esperat, que, finalment, no es realitza per malaltia de Calvet i la seva filla. Treballen per publicar un llibre sobre les carreteres mallorquines de Forteza que té moltes dificultats per sortir a la llum i torna a ressorgir el tema de la traducció del *Cementiri marí* que finalment apareixerà a *Rosa dels vents*, l'any 1960.

En aquest període, també són importants les opinions i les discussions que tenen sobre diversos personatges de la vida pública, especialment la literària, catalana i mallorquina com eren Carles Riba, Llorenç Villalonga, Lluís Nicolau d'Olwer i Joan Estelrich. Sobre aquests dos darrers tenen opinions enfrontades, Forteza a favor d'Estelrich i en contra de Nicolau, i Calvet a l'inrevés.

En conclusió, els objectius que s'havien proposat els autors del recull de donar a conèixer aquestes cartes i, al mateix temps, de contribuir al coneixement de la figura de Forteza, han estat plenament assolits. La introducció, la cronologia i notes biogràfiques –que aclareixen exclusivament el qui és qui, dels personatges menys coneguts– així com l'arbre genealògic i les notes a peu de pàgina, ajuden a la lectura i la comprensió de l'epistolari del que podran gaudir fins i tot lectors no acostumats a aquests temes. Per altra part, l'índex onomàstic ajuda a trobar qualsevol dels personatges que ens interessi localitzar.

Volem acabar convidant els autors a coronar aquesta tasca de coneixement de Miquel Forteza. Seria molt interessant veure'n aparèixer alguns epistolaris més, que omplissin d'informació els anys que manquen, per arribar a culminar el treball amb la publicació d'una biografia de Miquel Forteza que ja esperem amb ànsia.

